

LAKY TERÉZ

AZ ÚJ GAZDÁLKODÁSI FORMÁK ÉS
AZ ILLEGÁLIS (MÁSODIK) GAZDASÁG

Amikor hazánkban az új gazdálkodási formák létrejöttek, mind a közhivatalokban, mind a lakosság körében tapasztalható ambivalens fogadtatásuk, a tartózkodás és az ellenérzések egyik jellegzetes indítéka a félelem volt attól, hogy megjelenésük együtt jár majd az illegális gazdaság kiterjedésével, a törvénytelen jövedelemszerzés lehetőségeinek bővülésével, a szerencselovagok, az ügyeskedők elszaporodásával.

Noha - mint erről már másutt irtam¹ - e közösségek egy része éppen a korábbi, illegális és féllegális működés helyett választotta - többnyire szívesen! - a törvényes formákat, tehát valójában a legális szféra szélesedett, s a széles körű ellenőrzések tapasztalatai szerint nagy többségük kinosan ügyel is arra, hogy a lehető legszabályosabban működjön; a gyanakvás alig enyhült.

Nem csoda, hiszen az emberek mindennapos tapasztalatai a tisztességtelen jövedelemszerzés elburjánzását mutatják: a Totóbotrányt és a láncolást a Bosnyák téri piacon; az iskolai közétkeztetésben a gyerekek élelmiszeradagjainak rendszeres ellopá-

sát; a kereskedelmi alkalmazottak tarifaszertü vesztegetését, különösen a hiánycikkek esetében (amikor alkalmanként maguk is a vesztegető szerepére kényszerülnek); az üzérkedést, a korrupciót a lakáspiacon; az uzorakamatokkal folyó pénzkölcsönzést; az engedély nélkül és adózatlanul végzett kontár- és fusimunkák szivós és széles körű továbbélését.

Romlik közérzetünk a gazdaságban lépten-nyomon tapasztalható tisztességtelenség, az állam, az üzletfelek, a vevők becsapása, megkárosítása láttán; amiben távolról sem csak a régi és az új kis-szervezetek a bűnösök.

Az állami és a szövetkezeti nagy szervezetekben ugyancsak bőven van példa az üzletfelek megkárosítására² a monopolhelyzetekből következő ármanipulációkra, az állammal szembeni adózási kötelezettségek kijátszására (például a készletmérések idején a készletekkel való manipulációkra, sőt a nyereség egy részének "eldugására" stb.), s esetenként a fekete gazdaság jelenlétére is.³

Sőt, mint a tapasztalatok mutatják - különösen a szolgáltatási szférában - alkalmanként éppen az "állami vállalat" vagy "szövetkezet" cégjelzés nyújtja az ideális feltételeket a jogtalan egyéni jövedelemszerzésre. Például - hogy csak a legáltalánosabbakat említsem - az autószerelő vállalat dolgozójának, aki a garanciális javításkor minden lehetséges alkatrészt számláz,

anélkül, hogy valóban kicserélte volna, majd más javíttatóknak, most már mint a sajátját, esetleg a "nehéz beszerzés" csuszópénzét is megfizettetve, elad. Vagy a háztartási gépjavitó (vállalat, szövetkezet) szerelőjének, aki vállalati munkaidejében, vállalati anyaggal, de a saját zsebére dolgozik; a vállalat raktárából - csuszópénzért - megszerzi a kereskedelemben éppen nem kapható alkatrészt stb. Mindez a "szocialista szervezet" égisze alatt történik. Vagy: hogyan minősítsük azokat a gesztor-szövetkezeteket, amelyek egyszerűen a jövedelemrészesedés reményében adják nevüket a legkülönbözőbb tevékenységekhez, esetenként azt sem tudva, hogy milyen tevékenységnek vállalták a gesztorságát.

Természetesen az új szervezeti formákban is megtalálhatók az illegális cselekvések. Ezek mértékét - csakúgy, mint az állami vállalatok és szövetkezetek esetében - lehetetlen felbecsülni. (Bár, mint említettem, úgy tűnik, hogy az új gazdálkodó egységek zöme - talán csak azért, mert érzékelik a működésüket kísérő gyanakvást - kinosabban ügyel a törvények betartására, mint akárhány nagy szervezet.) De a PJT, GMK-k körében előfordul az adócsalás, a számla nélkül végzett (tehát az adóalapot nem növelő) munka; továbbá a családtagok formális tagsági viszonya (ami a személyi jövedelem többfelé osztásával a progresszív adózás elkerülését szolgálja); a VGMK-ban és a szakcsoportban a főmunkaidő és a szabad időben végzendő munka összemosása, vagy a vezetők és a VGMK-tagok összejátszása

a magas kereset érdekében. A leányvállalatnál előfordul az anyavállalat manipulatív - ugyancsak az adózást kijátszó - eszközátcsoportosítása. A kisvállalat - kisszövetkezet égisze alatt - különösen a javító-szolgáltató szektorban ugyanúgy megbújhat, s tenyészhet a vevők becsapásából, a számla nélküli munkákból, az eltulajdonított alkatrészek értékesítéséből, az üzérkedésből származó jogtalan egyéni haszonból, a személyi jövedelmek eltitkolásából, mint a nagyobb szervezeteknél.

Az illegális, a törvényt sértő, a jogellenes gazdasági akciók - a második gazdaság - tehát a gazdaság egészében van jelen.

Mi indokolja mégis, hogy elsősorban a régi és az új kis-szervezeteket, s főként a magántulajdonban levőket kíséri a gyanakvás? E társadalmi közérzet okaival, indokolt vagy indokolatlan voltával foglalkozom a következőkben.

Előzetesen azonban röviden meg kívánom indokolni, miért szűkítem le a "második gazdaság" kifejezést az "illegálisra", miért térek el az egyébként széles körben használatos "kiegészítő" (második) gazdaság kifejezéstől.

Erre mindenekelőtt az készítem, hogy a szekció címétől kijelölt témakör: "A kiegészítő (második) gazdaság" fogalmát illetően kezdettől nyilvánvaló értelmezési különbség volt köztem és a konferencia szervezői között.

Magam ugyanis az első, azaz az állam jogrendje szerint működő, legális gazdaság szerves részének tekintem az 1982. jan. 1-től életre hívott - nem éppen találóan "kisvállalkozásoknak" elnevezett - formákat,⁴ csakúgy, mint a régtől létezőket: a háztáji és a kisegítő gazdaságot, a szerződéses, a bérelt és az önelszámoló üzleteket s a magánkisipart. Második gazdaságnak - mint ahogy a kifejezést a világon csaknem mindenütt értelmezik - a törvényellenesen, az államhatalom intézkedéseivel szembehelyezkedve, titokban működő illegális (szürke) gazdaságot tekintem. És - bár a határvonalak gyakran elmosódnak - mégis fontosnak érzem a különbséget a harmadik, a fekete gazdasággal, amihez nem a tiltott vagy adózatlan gazdasági tevékenységeket, hanem a közönséges lopást, orgazdaságot, korrupciót, üzérkedést stb.-t sorolom. Illegális gazdasági tevékenységnek tehát azt tekintem, amit az állam mindenkori jogrendje annak minősít. Az illegális tevékenységek összessége alkotja a második gazdaságot.

A kiindulópont tehát az állam jogrendje, amely kijelöli a legális és az illegális szféra tartományait. Határaik - mint köztudott - nem a tulajdonformák (állami, szövetkezeti, magánszféra) vagy a szervezeti méretek (kis és nagy szervezetek) határvonalait követik.

Elhatárolást kíván témám nézőpontjából a "második gazdaság" tudományos igényű, Gábor R. István és Galasi Péter által al-

kotott fogalma. A fogalom szerzői a "második gazdaság" körébe az egyéni munkavégző képesség alapján minden olyan gazdasági tevékenységet besoroltak, amit a gazdaság szocialista szektorán kívül hasznosítanak, s a belőle származó jövedelem kívül esik a társadalmilag szervezett jövedelemelosztáson.⁵

A definíció kulcseleme az egyéni munkavégző képesség, amit az egyén – ha van rá módja – a számára leginkább jövedelmező módon igyekszik értékesíteni. Az tehát az egyéni munkavállalói stratégiák kérdése, hogy ki hol tudja és kívánja értékesíteni munkavégző képességét (teljesen vagy részben) – a szocialista szektorban-e, vagy pedig azon kívül: háztáji gazdaságban, egy kisiparos bedolgozójaként, hétvégeken építkezéseken, vagy éppen saját háztartásában?

A fogalom alkotói tehát kizárólag a munkavállalói stratégiák elemzéséhez konstruálták a "második gazdaság" meghatározást, ami erre a célra kiválóan alkalmas, s használata nagyon fontos ismeretekhez segített hozzá eddig is.

A fogalom megalkotásakor azonban eltekintettek minden egyéb – más nézőpontból egyáltalán nem elhanyagolható – kritériumtól: például, hogy valaki árutermelő tevékenységet folytat-e (mondjuk háztáji gazdaságban) vagy pedig csak saját használatra termel (amivel persze kiadást kimél); tevékenysége az állami

szabályozás szempontjából legális-e (engedélyezett és adózik), vagy pedig illegálisnak minősülő (nem engedélyezett és nem adózó) stb.

Túl azon, hogy az új gazdálkodó egységek esetében a fogalom nem bizonyult használhatónak, már csak azért sem sorolhatók a "második gazdaságba", mert például a résztvevők nagy többsége – a VGMK, az ipari szolgáltató szövetkezeti szakcsoportok, a kis- és leányvállalatok és a kisszövetkezetek dolgozói – csak a munkarendjét hasznosítja ugyan, de azt kifejezetten a szocialista szektorban, s kapott jövedelmük beletartozik a társadalmilag szervezett jövedelemelosztásba. Az elhatárolásra készítő legfontosabb ok az, hogy a definíció eltekint a számomra alapvető különbségtételtől: a tevékenységek legális vagy illegális voltától. Sőt, e fogalomban értékítélet van: nemcsak az "első" gazdasági különbözik a "másodiktól", hanem a "másodikba" sorolódhatnak be a nyilvánvalóan jogszerűtlen, illegális tevékenységek (pl. a kontár, a fusi munkák), mégpedig minden legális, de a magánszférába tartozó tevékenységgel együtt. (Ez talán a legfőbb oka annak, hogy a "második gazdaság" csupán a munkavégző képesség hasznosításán, a munkavállalói stratégiákon alapuló, leszűkített fogalma már annyi tévképzethez vezetett.)

Magam éppen azt kívánom bemutatni, hogy az illegális gazdaság az "elsőnek" és a "másodiknak" tekintett gazdaságban egyaránt

jelen van. Nézőpontom tehát alapvetően különbözik a munkavállalói stratégiák értelmezéséhez konstruált "második gazdaság" felfogásától.

Az illegális gazdaság általam használt tartalmával különbözik a köznyelvi értelmezésű "második gazdaságtól". Noha a köznyelv a második gazdaság kifejezést sokféle jelenség jelölésére és minősítésére használja, az értelmezés többnyire leszűkül a magánszférára, ahol a "maszekolással" a gyanús eredetű hasznok - esetleg vagyonok - szerezhetők. A köznyelv részben azt a sokáig deklarált értékitéletet őrzi, hogy a magánszektor működése mindig okot ad a gyanakvásra, másrészt azt a köznapi tapasztalatot, hogy a 8 órás munkaidőben végzett munkából nemigen lehet meggazdagodni - a nagy jövedelmek valahol másutt születnek.

A "második gazdaság" eddig tárgyalt értelmezéseiben az a közös, hogy tudatosan vagy akaratlanul, de a gazdálkodó egységeket nem tekintik egyenrangúnak. A szocialista tulajdonforma nyilvánvaló felsőbbrendűségét a gazdasági tevékenységekre is kiterjesztve, a kicsiket, a magántulajdonon alapulókat kizárják az "első" gazdaságból. Annak ellenére, hogy létüket, működésüket az állam jogrendje szentesíti, e felfogások szerint az új gazdálkodási formák nem integráns részei a gazdaságnak (mint ahogy többféle régi sem).

Előadásomban tehát a jogrend értelmében illegális gazdasággal, s létezése néhány társadalmi-gazdasági okával foglalkozom, elsődlegesen az új gazdálkodási formák nézőpontjából.

Az illegális gazdaság gyökerei

A nemzetközi tapasztalatok kétségtelenné teszik, hogy az illegális gazdaság - mint a legális szféra árnyéka - minden modern gazdaság felszámolhatatlan tartozéka. Kiterjedése - részben az állam gazdaság szervező tevékenységétől, részben a gazdaság adott állapotától függően - változó; léte azonban állandó.

Létezése valószínű okai közül hárommal foglalkozom:

- az állam szabályozó szerepével; ezen belül az állam és a gazdaság szereplőinek érdekeivel;
- a hiánnyal, mint a gazdaság állapotával; és
- a társadalmi értékrend szerepével.

E három kérdés mindegyikében inkább csak néhány, számomra fontosnak tűnő gondolat körvonalait vázolhatom fel, a részletes kifejtés igénye és lehetősége nélkül. A megközelítés főként saját gazdasági gyakorlatunk tapasztalatain alapul, s mellőzöm az olykor nagyon is kínáló összevetést más gazdálkodási rendszerekkel; bár alkalmanként óhatatlanul némileg általánosabbá válik a tárgyalás.

1. Az állam szabályozó szerepe; az állam és a gazdaság szereplőinek érdekei

Max Weber a modern kapitalizmus kialakulását elemezve fejti ki azt a gondolatot, hogy az emberek korlátlan szervezési vágyának - ami a racionális kapitalista korban semmivel sem erősebb, mint más korokban volt - a szabályozott gazdaság biztosít mérsékelt játékteret.⁶

A gazdaság szabályozását fokozatosan az államok vették át, szigorúbb vagy megengedőbb szabályokkal kormányozva a gazdasági élet szereplőinek viselkedését, s megszabva az állam iránti kötelességeiket.

Az állami szabályozás, a "játéktér" kijelölése nélkülözhetetlen minden gazdaság számára, még ott is, ahol mint társadalmi rendszerünkben, a szerzési hajlam nem erősebb, mint más társadalmi-gazdasági berendezkedésű országokban. A szabályozást - egymás közötti viszonyaikra - elsősorban maguk a gazdaság szereplői igénylik.

A gazdaság működését a jogrend lényegében három alapvető körben szabályozza:

- kijelöli a megengedett és a tiltott tevékenységeket; ezen belül a megengedett tevékenységek gyakorlását is feltételekhez köti (pl. szakmai vizsga letételéhez, esetleg büntetlen előlethez

stb.); esetleg meghatározza ezek szervezeti kereteit;

- szabályozza a gazdasági tevékenységgel szereshető haszon módját; örködve a gazdálkodók egymás közötti kapcsolatainak korrekt voltán, s a fogyasztók érdekein, bünteti az üzletfelek megkárosításának törvénybe ütköző megannyi módját (a monopolhelyzetek kihasználásától a silány minőségen át a feketepiacig);
- előírja a gazdasági tevékenységekből származó haszomból az államnak fizetendő adókat s azok mértékét; s bünteti az adókötelesnek minősített jövedelmek eltitkolásának, az adócsalásnak minden formáját,

A legális és illegális szféra államilag kijelölt, országoként és időszakoként változó határai, s a törvénszegők büntetésének mértéke a mindenkori társadalmi értékrendhez igazodik.

A szabályozás azonban számos vonatkozásban szükségszerű és állandó érdekellentéteket vált ki és tart fenn. Mindenekelőtt az állam sajátos érdekei kerülnek szembe a gazdaság szereplőinek érdekeivel.

Az állam szempontjából a gazdaságra vonatkozó jogrendnek két fő funkciója van: egyrészt az állami akarat kinyilvánítása (ami a gazdaság feletti uralmat demonstrálja), másrészt a gazdaságból adók formájában elvont bevételek biztosítása.⁷ Az utóbbihoz a fő érv: a közösségi szolgáltatások ellátásának kötelezett-

sége. Csaknem két évszázada, mióta az államok a gazdaságból származó bevételeikből (adókból) fedezik az egyre szélesebbkörűen állami funkcióvá alakult közösségi szolgáltatásokat, ez az érv indokolja az állandó adóemelési törekvéseket, s azt, hogy aprólékos gonddal, többnyire nagy apparátussal fáradoznak minden fillérnyi adó behajtásán. Emellett nálunk az állam elvonó-újraelosztó tevékenységével igyekszik szabályozni a gazdaság fő folyamatait is.

A gazdaság pedig valamilyen módon mindig is megpróbált ellenállni az állam pénzfelvonó törekvéseinek. (Erről írta 1810-ben - Saint-Simon: "Az ipar... azt akarja, hogy a lehető legkevesebbé kormányozzák, a kormányok pedig a lehető leginkább akarják kormányozni; az ipar a lehető legkevesebbet akar fizetni, a kormányok pedig azt akarják, hogy lehetőleg minél több pénzt szerezzenek tőle."⁸

A jövedelmek egy részének elvonása - bármivel indokolja is az állam - soha és sehol nem lesz a gazdaság szereplőinek érdeke. S az érdekellentéteket csak mélyíti, ha - mint nálunk - az állam hatalmi helyzetéből adódóan váratlanul is változtathatja az adózási szabályokat, gazdasági év közben is emelheti az adókat, elvonhat jövedelmeket.

A kibékíthetetlen érdekkülönbség következménye az "engedetlenség", a kibuvás a törvény előírásai alól. Az adómorál mindenütt

panaszolt gyengéi, az adócsalások különféle formái e nyilvánvaló érdekellentét megnyilvánulásai.

A gazdaság szereplőinek azonban helyzetüktől - azaz az államhoz fűződő viszonyuktól - függően más-más erősségűek az érdekkülönbségei. Gazdaságunkban a nagy szervezetek más viszonyban vannak az állammal, mint a kicsik. Bár a nagyok is panaszkodnak az újabb adóterhek miatt és minden lehetséges módon megpróbálják védeni érdekeiket, azt is tudják, hogy az állam nemcsak elvon tőlük, hanem ad is. Az állam jelölte ki gazdasági tevékenységüket, amit, ha szükséges, finanszíroz is. Ha baj van, számíthatnak az állam paternalista gondoskodására, s ha a helyzet úgy kívánja, maguk is képesek rászorítani az államot újabb források nyújtására. Az a tény, hogy nemcsak az elvonásban, hanem az újraelosztásban is közvetlenül érintettek, természetes módon gyengíti az adózással kapcsolatos érdekellentétüket.

A nyilvánvaló érdekkülönbség - s vele az engedetlenség érthető feltételezése - ezért arra a körre szűkül, amely nem számíthat sem az alkura, sem komoly támogatásra, sem baj esetén az állam segítő kezére. Ezt csak súlyosbitja deklaráltan nem egyenrangú helyzetük, s annak szinte tetszőleges változtathatósága.

Ennek ellenére a Pénzügyminisztérium széles körű ellenőrzései inkább az ügyviteli járatlanságot, a "mi adóköteles - mi nem" tételek körüli könyvelési bizonytalanságot tapasztalták, semmint a tényleges, szándékos adócsalást.⁹

A közvélemény által is jól érzékelt erősebb érdekellentéttel szemben azonban itt nagy visszatartó erő áll, olyan, ami a nagy szervezeteket aligha tartja vissza: a szigorúbb büntethetőség, ami a működési lehetőség megvonásáig terjedhet.

Az állam és a gazdaság szereplői között nemcsak az adózási kötelezettségben, s az adózás mértékében van érdekkülönbség, noha itt a legnyilvánvalóbb. A tevékenységi szférák kijelölése (és a különféle tevékenységek különféle engedélyekhez kötése) elsősorban az állam és a gazdaság között teremthet érdekellentéteket. Ha túl sok a tilalomfa, akkor nehézkessé válik a gazdaság működése, s óhatatlanul az a szféra is illegálisnak minősül, ahol a gazdaság működéséhez még ugyancsak igényelt szükséges tevékenységek folynak. (Például nagy- és kisszervezetek egyaránt szabálytalanul, "zsebben" hoznak be import alkatrészeket; a kisüzemi árutermelést jelentősen lefékezi, ha az értékesítés tiltott tevékenységnek minősül.) Így a gazdaság szereplői - miközben a gazdaság készíti, ösztönzi a tevékenységet - törvénysértővé válnak, ha a készítésnek engednek. Nyilvánvaló, hogy ezt az ellentmondást nem oldják fel a mégoly

szigorú büntetések sem; legfeljebb kevesebben válaszolnak a gazdaság készítésére, s ezt a gazdasági működés bánja.

A tevékenységi szférák határainak tágításában a kis és nagy szervezetek egyaránt érdekeltek. A hosszú ideig tartó huzavona a tsz-melléküzemágak nem mezőgazdasági tevékenységének engedélyezése körül mind a tsz-ekben, mind a vállalatoknál a tilalmak állandó kijátszásához, az illegálisnak minősülő akciók sokaságához vezetett. Hasonlóan, a szabálytalanságok sokaságát követték el a kisiparosok is - illetve a szabálytalanság elkövetését sújtó büntetéstől félve inkább lemondtak a tevékenységről.¹⁰

Az új gazdálkodó egységek életre hívásakor jelentős változás történt: a korábbinál liberálisabban határozták meg lehetséges tevékenységeiket, annak az elvnek hangsúlyozásával, hogy minden olyan gazdálkodási tevékenységet végezhetnek, amelyet a jogszabály megenged, illetve nem tilt.¹¹ Ennek megfelelően a már idézett PM-ellenőrzés azt találta, hogy az engedélyhez kötött tevékenységek kereteit csak kevesen és ritkán lépik túl. A csábitásnak leginkább a GMK-k vannak kitéve, mégis, a mintegy 1600 egységre kiterjedő ellenőrzés mindössze 7 ilyen esetet talált. (Egy jellegzetes példa: a GMK épületek karbantartására és felújítására kapott engedélyt. Ennek ellenére a felüljáró felújítására vállalkozott.)

A tevékenységre vonatkozó tilalmakat azonban a nagy szervezetek mindig bátrabban lépik át – éppen az államnak hozzájuk főződő paternalista magatartására számítva.

Jól érzékelhető ez az állam ellenőrző funkciója kapcsán. Az állam és a gazdaság szereplői között természetes érdekellentétet hordoz az állam ellenőrző tevékenysége is. Az állam nem mondhat le jogrendje betartásának ellenőrzéséről – hiszen a pénzbevételekkel egyenrangúan fontos az államhatalmat kifejező jogrend demonstrált érvényesítése. A gazdaság szereplői pedig – ha mégoly tisztességesen dolgoznak is – természetes ellenségüknek tekintik az ellenőröket, a revizorokat. Még a nagy szervezetekben is, nemhogy a kicsikben, amelyeket egyik apparátus sem tekint védelemre érdemesnek.

Az illegális gazdálkodás terjedésétől való félelem jórészt abból a feltevésből adódik, hogy az új formák tevékenysége és jövedelemszerzése kevésbé ellenőrizhető, mint az állami vállalatoké és szövetkezeteké, következésképpen itt a törvénytörő akciók sokasága vélelmezhető.

Nyilvánvaló azonban, hogy nem egyszerűen az ellenőrzés szorossága vagy gyakorisága az alapvető kérdés, hanem hogy mennyire kell félni a felelősségre vonástól, a büntetések szigorától. A nagyobbaknak – mint erre már utaltam – sokkal kevésbé van félnivalójuk, mint a kicsiknek. A nagy szervezet, ha

szabálytalanságok árán vágja ki magát szorult helyzetéből, bízhat benne, hogy tettét, eszközeit utólag szentesíti a cél: a termelés mennyisége, minősége, határideje stb. A kicsi – bár célja azonos volt – legfeljebb remélheti, hogy ügyeskedését nem veszik észre, de ha felfedik, a büntetést nem kerüli el. Kisebb az esélye tehát annak, hogy az illegális gazdálkodás szférája az újabb, a kis egységek szaporodása miatt szélesül. Sokkal valószínűbb, hogy a törvénytörő akciók sokaságát továbbra is az ellenőrzéssel szemben magabiztosabb állami és szövetkezeti nagyszervezetek engedik meg maguknak.

Az objektíve létező – s itt csak egy-két ponton érintett – érdekülönbségek önmagukban hordják az engedetlenséget, az illegális gazdasági cselekvések állandóságát. Éppen ezért úgy vélem, hogy az illegálisnak minősülő szféra a gazdaság működésének szükségszerű része; terjedelme pedig a mindenkori érdekellentétek függvénye. Ezért – ebben a vonatkozásban – nem deviáns jelenségként kell felfogni, hanem az érdekellentétek objektív következményeként, amiben a társadalmilag-gazdaságilag kívánt kompromisszumokhoz csak az érdekellentétek gyengítésén át vezet út.

A kompromisszumot az állam józan mértéktartása, a gazdaság érdekeinek prioritást adó liberálisabb szabályozása segítheti elő; az, ha a gazdaság szereplői között a lehető leggyorsabban, rugalmasabban változhat a munkamegosztás, s legális tevékeny-

ségek formájában végezhető mindaz, amit a gazdaság igényel. A hosszú ideig túl sok tevékenységet tiltó, s túlságosan sok büntetést kirovó állami gyakorlat – ami visszafogta az ötletességet, elbátortalanította a kezdeményezőkézséget s vele a gazdaságnak hasznos, ezernyi kisebb-nagyobb akciót – következményei mindmáig erősek.

Természetesen – mint arról már szó volt – annyira sosem lehet liberalizálni a játékszabályokat (nemcsak az állam bevételei, hanem a gazdaság működőképességének biztosítása végett sem), hogy a különféle szabályok léte s különösen a jövedelem egy részének elvonása egybeessen a gazdálkodó szervezetek és az állampolgárok érdekeivel. Jelenlegi gyakorlatunknál liberálisabb és segítőkészebb szabályozásnak azonban még sokféle, lehetséges fokozata van.

2. A hiánygazdaság

Az egyik legáltalánosabb feltételezés, hogy a gazdaság illegális jelenségeinek zömét a hiányok okozzák: a munkaerő-, az anyagok, a tőke-, az áruhiány a legkülönbélebb visszaélések, a "szürkéből" igen gyakran a "fekete" gazdaságba (lopás, láncozás, üzérkedés, orgazdaság, uzorakamat stb.) torkolló akciók oka.

Hogy a hiány mindig ludas az illegális gazdaság kiterjedésében, azt mutatja a fejlett és a fejlődő világ is, ahol nem a kínálat, hanem a kereslet elégtelensége. A munkaalkalom hiánya hozta létre és tartja fenn az illegális bedolgozó hálózatokat, a munkanélküliek tizezreit bejelentés (adózás) nélkül foglalkoztató kiterjedt második gazdaságot.

A hiány azonban – az esetleges feleslegek léte ellenére – a gazdaságok jellemző állapotának bizonyult. Recesszió idején a munkaalkalmak hiányoznak, fellendülés idején – meghatározott ágazatokban – a tőke vagy a munkaerő stb.¹² Ezért a kérdés inkább az, milyen gyorsan tud úrrá lenni a gazdaság a hiányokon. Ahol az éppen kialakult hiányhelyzetek gyorsan felszámolódnak (egyebek között az állam segítő közreműködésével, a tőke-, a munkaerő-áramlás minél egyszerűbbé tételével, a munkamegosztás átrendeződését gátló akadályok eltávolításával stb.), ott egyidejűleg megszűnik a visszaélés lehetősége a hiány okozta kereseti feszültségekkel. Gazdaságunkban a kínálat sokféle hiánya, tartóssága és széles körű volta érthetően tartóssá és kiterjedtté teszi az illegális szférát is. A legálisan hozzáférhető tőke-(hitel-) kínálat hiánya élteti az illegális pénzkölcsönzést és az uzorakamatot. A szakemberhiány, ami a nagyvállalatoknál a felfedezhetetlen bérmanipulációkhoz vezet, a lakossági szolgáltatásokban élteti a kontárt, a fusizót.

A hiánygazdaság előnyös a nagy és a kis szervezeteknek egyaránt mint eladónak. A nagy szervezet – ha érdeke úgy kívánja – viszonyaink között maga tud hiányt teremteni; s ennek haszonélvezője lehet a kicsi is: az alkatrész, a szakemberhiány magasan tarthatja árait.

Vevőként azonban a hiány valamennyitüket kiszolgáltatottá teszi; s a kicsiket inkább, mint a nagyokat, ráadásul szabálytalanságaik is inkább tetten érhetők. A nagy szervezet, ha termelését veszélyezteti az anyaghiány, szükség esetén a minisztériumot is mozgósíthatja – a kicsi legfeljebb megpróbálhatja megvesztegetni a bolti eladót.

3. Az értékek szerepe

Anélkül, hogy egy – felettébb sokértelmű – definíció, az "értékek" fogalmi vitáiban állásfoglalásra merészkednék, csupán a saját értelmezésemet ismertetem. Magam a társadalmi értéket úgy tekintem, mint az emberi törekvéseket és cselekvéseket (az érdekekkel egyenranguan) meghatározó – többnyire erkölcsi elveken, etikai normákon alapuló – preferenciákat. A társadalmi lét egészét átfogó szabályrendszernek – amelyeket évezredek óta formálnak, közvetítenek az ideológiák – számos, a gazdasági cselekvéseket is orientáló, elváró-megengedő-tiltó előírása van.

S amennyire fontos az államnak – saját nézőpontjából – a jogrend betartása és az adókból származó bevétele, a társadalomnak legalább annyira fontos a közmorál, a gazdasági kapcsolatokat a "szerzés" módját és mértékét meghatározó morális elvek, etikai normák állapota.

Az értékek kapcsán itt csupán néhány, témánkat közelebbről érintő kérdéssel foglalkozom.

Az illegális gazdaság kiterjedtségében kétségkívül szerepet játszik, hogy a gazdasági élet szereplői mennyire vallják maguknak a deklarált társadalmi értékeket, mennyire tartják fontosnak, hogy azok jegyében cselekedjenek.

A helyzetet nyugtalanítósnak érzem, s az értékek nyilvánvaló gyengülése miatt elégedetlenség tapasztalható a társadalom minden rétegében.

A társadalmi közvélemény – azaz valamennyien – okkal és egyre gyakrabban háborodunk fel a "fekete" gazdaság jelenségein, megelőző intézkedéseket sürgetünk és helyeseljük a példás büntetéseket. Valamennyien aggódva figyeljük az egyik legalapvetőbb gazdasági cselekvéshez, a munkához fűződő értékek folyamatos erodálódását: a hanyag munkát, a fegyelmezetlenséget, a rossz minőséget, a gazdaság számos területén az anyagi és a szellemi értékek pazarlását. Valamennyien őszintén kívánjuk,

hogy a deklarált értékek uralkodjanak a gazdasági élet egészében. A közvéleményt alkotó emberek sokasága azonban egyénileg maga is gazdasági szervezetek tagja, vagy a gazdaság önálló szereplője.

Gazdasági cselekvéseiket a deklarált értékeknél erősebben formálta évtizedek mindennapos gyakorlata: az anyagihiány, a szervezetlenség, ami elfogadottá tette a munkaidőben a munkátlanságot; a hiányok, amelyek - kényszerhelyettesítéseikkel - intézményesítették a pazarlást munkahelyi és vállalati méretekben; a kényszerszüneteket követő kapkodást, aminek természetes velejárója a hibás, a rossz minőségű, a selejtes termék.

Ma már jól látható, hogy a gazdaság modernizálását, mai technikai fejlettségi szintjének elérését sok társadalmi érték kockáztatása kísérte.

A deklarált értékek érvényesülése ellen ható, sokféle körülmény között fontos szerepet játszott gazdálkodási módszereink megannyi, jól ismert gyengesége. Az erőforrások - az anyag, a pénz, a munkaerő - gyakran pazarló felhasználása, az erőforrások paternalista szétosztása, a gyenge termékek átvételének kényszere, a vállalati gazdálkodásnak nemegyszer a valós eredményektől független minősítése, a felelősség eltűnése a hierarchikus irányítás láncolatában - megannyi, a gazdaság legfonto-

sabb szereplőit a korrekt munkától, a tisztességes teljesítménytől, a felelősségvállalástól, az önálló kezdeményezéstől eltávolító erő.

S mindez azért érvényesülhetett, mert a társadalmi-gazdasági normákat megsértő viselkedés, a bérszabályozási előírások kijátszása, a teljesítmény- és nyereségmanipulációk, a felettesek félrevezetése stb. sok esetben a gazdasági szervezetek működőképessége fenntartásának feltételévé vált.¹³

Hasonlóan hatott, hogy a vállalati vagyon védelme, gyarapítása állami feladattá vált, s nem a szervezet tagjainak közös, viselkedést orientáló értékévé. A minden fillért számon tartó, a minden elhullott szöveget, csavart összeszedető, a gépeket kíméltető tulajdonos funkcióját nem sikerült - és nem is sikerülhetett - az egyre nagyobbá növekvő vállalatok kollektívájának átadni; s a takarékossgot, a gondosságot állami ellenőrzéssel sem lehetett helyettesíteni. S miközben az egyéni tulajdon egyre becsesebbé vált, a termelőszervezetek vagyonát, az állami tulajdont nem sikerült a herdálástól, a rongálástól megbízhatóan megóvni.

Nyilvánvaló tehát, hogy a gazdasági morál gyengéjéért értelmetlenség lenne a kisszervezeteket, a magántulajdont okolni, s a nagyszervezetekben látni a tisztességes üzletvitel, a becsületes munka, a korrekt módon szerzett haszon letéteményeseit.

A gazdálkodás sok körülménye vezet az értékek erodálásához. Egyebek között saját érdekeink, amikor az állammal szemben is megvédjük a kontárt, a fusizót. Míg az állam – joggal – illegálisnak és törvénnyel üldözendőnek tekinti az engedély nélküli és adózatlan jövedelmű tevékenységeket, addig nekünk, a munkákra rászorulóknak – különösen a javítószolgáltatásokban – eszünk ágában sincs felszámolni (pláne feljelenteni!) a háztartás köré szervezett, kipróbált s helyzeténél fogva olcsóbb szakembergárdát.

A gazdálkodás adott körülményeiben az egyik alapvető probléma, hogy a gazdaság szereplőinek kevés és gyenge érdeke fűződik a deklarált társadalmi értékek óvásához, erősítéséhez.

Gyakran emlegetik úgy a 19. századot, mint azt a korszakot, amikor a gazdaságot még az üzleti élet tisztaságát, a tisztességes munkát, a becsületesen szerzett hasznot vallók értékei uralták. Noha ezek az értékek világszerte megkoptak, úgy tűnik, hogy azok, amelyek szélesebb körben élnek a ma is vonzó értékek közül, azokat nem annyira tartalmuk nemessége, vagy az erkölcs szilárd normái őrizték meg, hanem az érdek: a verseny kényszerében a cég szolid, megbízható, korrekt hite a versenyképesség fontos elemének bizonyult.

Mint hogy nálunk hiányzik a verseny, gyenge a gazdasági sikerekben szerepet játszó értékek őrzésének érdeke is.

Ugy tűnik, mint arra többször is utaltam, hogy leginkább még a félelem őrzi a deklarált társadalmi értékeket; a nagy szervezeteknél kevésbé, a kicsiknél erősebben, mert esetükben a működési lehetőségek elvesztése lehet a tét.

Az állam szigorától való félelem azonban akkor sem képes jól vigyázni az értékekre, ha a törvénysértőkre akár halálbüntetés is kiszabható. A félelem – pozitív ösztönzők hiányában – inkább zsákutcába visz: visszatart a kezdeményezésektől, sőt, attól is, hogy az emberek vállalják az önálló gazdasági faktor szerepét.

A deklarált társadalmi értékeket az állam szigoránál hathatóssabban képes védeni az üzleti érdek: ha a vevők megszerzése-megtartása a termékek, a szolgáltatások minőségétől, a megállapodások betartásától, a méltányos áraktól függ. Ilyen gazdasági viselkedésre pedig a legsikeresebben a vevőkért folytatott verseny szorítja rá a gazdasági élet szereplőit. (Itt most nem kívánok kitérni arra, hogy az állam ellenőrző tevékenységét könnyíti meg, ha az ellenőrzés egy részét is a verseny autonóm mechanizmusai s a szakmák önellenőrzése veszi át.)

Tudomásul kell vennünk, hogy amíg a verseny hiányzik, addig nem tud felelősödni a gazdasági morál betartásához fűződő érdek sem. Talán a gazdaságirányításban tervezett változások segítenek az értékrend gyengéit is korrigálni; bár ehhez a gazdaságban és a gazdaságon kívül is sokféle egyéb feltétel is szükséges.

Az értékrend egyes elemeinek erősödésében is érzékelhetők pozitív hatások. Kétségtelen például, hogy a VGMK-k zömében követelmény a fegyelmezett, a kifogástalan minőségű munka, s hamar megválnak azoktól a tagoktól, akik nem felelnek meg az együttműködés és az intenzitás kemény követelményeinek. A VGMK-k követelményrendszere is normateremtő: ott, ahol sok VGMK alakult, számos jó képességű, fiatal munkást a VGMK követelményei tanítottak meg "igazán dolgozni". A szabályosan működő VGMK tehát egyértelműen erősíti a jól végzett munkához kapcsolódó, deklarált társadalmi értékeket, amit itt ráadásul nem keresztez a munkáért kapott jövedelem ellentmondása.

A GMK-kban, PJT-kben ugyancsak rendkívül erős a teljesítménykövetelmény, a munka jó minőségének igénye (hiszen ez a legfőbb piacszerző erő), a takarékoság minden erőforrással, s ahol saját gépekkel dolgoznak, ezek óvása, védelme. (Figyelemre méltó azonban, hogy ez a tagok magatartása. Az alkalmazottak - mint esettanulmányaink mutatják - a GMK-ban is inkább csak a jól ismert munkakímélő munkavállalói magatartásmintákat követik. A magasabb teljesítményeket itt a szigorubb közvetlen felügyelet, a magasabb fizetés, s mindenkori lecserélhetőség tudata eredményezi.¹⁴

A társasági formákban a munkához fűződő értékek erősödése ma nem a belső készítés, a jó lelkiismeret következménye, hanem létük, működésük társadalmi elismertetésének kénysze-

re. A gazdasági kényszert majd csak a verseny hozhatja meg: az, ha a továbblépés, a piaci elismertség a megbízható, a jó munkán, a tisztességes üzletvitelen, a cég hírnevén múlik.

Bizonyos, hogy az új gazdálkodási formák működésével együtt járnak majd a deklarált társadalmi értékekkel ellentétes magatartások is, például a kartellezés, a monopolhelyzetek létrehozása és védelme, azaz a jövedelemszerzés mindentűt tiltott előnyeinek kihasználása. A kívánt és nem kívánt hatások mértéke azonban mindenkor a társadalmi-gazdasági környezet adottságainak függvénye lesz.

Egyelőre inkább az a probléma, hogy az elvileg adott pozitív hatások - az első gazdaság erősödése, a munkával kapcsolatos értékek érvényesülése - sem igazán érzékelhetőek.

Az új kis szervezetek alakulásának látványos számai valójában egyre csökkenthetik a gazdasági szerepükhöz fűzött reményeket. A társasági formák között a nem gazdálkodó, hanem munka-brigádként dolgozó VGMK és szakcsoport túlsúlya, a PJT és a GMK-k körében az anyagi termelésre alakuló társaságok szerény aránya, a tőkebefektetések óvatossága, a munkahelyek megtartása egyaránt az állam szabályozó, játékkeret kijelölő tevékenységének elégtelenségét tükrözi. Mindaddig nem sikerült megerősíteni az új gazdálkodó egységek gazdasági szerepének fontosságát, s vonzóvá tenni másoknak is, hogy az első gaz-

daságban működjenek. Közismertek a társasági formák működését gátló, hátrányos gazdasági feltételek (a tőkéhez, hitelhez, anyagokhoz, helyiséghez, telefonhoz stb. való hozzájárulás), nemegyszer a gazdálkodást bénító nehézségek. Ezeken alig enyhíthetett a működési feltételek könnyítését célzó néhány intézkedés. A széles körű ellenőrzések – bár jóindulatúak és inkább oktató, semmint büntető szándékúak – mégis elsősorban az ellenőrző-felelősségre vonó államhatalmat demonstrálják. Különösen, ha az óvatos engedmények taktikázó lépésekkel párosulnak (pl. a személyi jövedelem progresszív adósávjainak mérséklése az SZTK járulék jelentős felemelésével).

Mindez meghatározóan hozzájárult, hogy miközben nem sikerült eloszlatni a közvélemény gyanakvását, mindaddig nem sikerült kimozdítani állásaiból a második gazdaság legnépesebb, kontárokából és fusizókból álló seregét sem; s hogy a legálisan működők is – csakúgy, mint a gazdaság nagy egységei – működőképességük fenntartása érdekében gyakran kényszerülnek kisebb-nagyobb jogsértésekre, például az anyagbeszerzés illegális csatornáinak igénybevételére vagy anyagi érdekeik nem mindig szabályszerű védelmére.

A kis szervezeteknek utat nyitó, de működésüket alig könnyítő állami szabályozás kettősségének okai körül egyetlen kérdést kívánok csak érinteni: az állami cselekvések ideológiai-politikai és társadalmi meghatározottságát.

Az állami cselekvéseket mindenkor vélt vagy valóságos konszenzusok kormányozzák.

Az ideológiai-politikai konszenzusok egyik megnyilvánulása, hogy lehetővé vált a gazdaságban az annyira hiányolt kis egységek, ezen belül a magántulajdonú szervezetek körének szélesítése, de tevékenységük deklaráltan a "kiszegítő" szerepkörbe utalódott.

Ez a minősítés, amely kezdettől kíséri az új formák létét, elsődlegesen azt kívánja hangsúlyozni, hogy a szocialista tulajdonú szervezetekhez képest a magántulajdon szerepe gazdaságunkban mindig csak kiegészítő, másodlagos lehet.

E vitathatatlan elv azonban más értelmet kap, ha a gazdasági tevékenységekre is kiterjesztik. A gazdasági tevékenységek között azonban nem rangsorol sem a tulajdonforma, sem a szervezeti méret; fontosságukat kizárólag a gazdaság működése minősíti. Amire a gazdaságnak szüksége van, az mind egyformán fontos, az egyaránt a gazdaság működésének integráns része. A tulajdonforma, s a gazdasági tevékenységek minősítésének szétválasztása alapvető mind az új gazdálkodó egységek állami szabályozása, mind pedig társadalmi megítélése érdekében. Ehhez azonban tudomásul kell venni azt is, hogy az új gazdálkodó egységek gazdasági szerepéről elképzelt minta – a mezőgazdaság – nem követhető az iparban s a népgazdaság más ágaiban.

A mezőgazdasági nagyüzemek termelését "kiegészítő" háztáji és kisegítő gazdaságok szereposztása is alapvetően megváltozott a mintegy negyedszázaddal ezelőtti kezdetek óta. A kisgazdaságok ma már a mezőgazdaságban nem egyszerűen a nagygazdaságok termelésének kiegészítői. A nagy- és kisgazdaságok specializálódása, a munkamegosztás, a most már tartósnak ígérkező termelési struktúra-változás a magyar mezőgazdaság egyik legfontosabb új jelensége. (A munkamegosztás további, az egész népgazdaságot érintő átalakulását a mezőgazdasági nagyüzemekben az ugynevezett kiegészítő - nem mezőgazdasági - tevékenységnek növekedése jelzi: ma már a termelés több mint egyharmada, a nyereségnek pedig csaknem a fele a nem mezőgazdasági tevékenységből ered.)¹⁵

Azaz, a "fő" és a hozzá képest "kiegészítő" gazdaság megjelölés ma már aligha alkalmas a valóságos folyamatok lényegének jellemzésére a mezőgazdaságban.

Az iparra, az építőiparra s a gazdaság más ágazataira vonatkoztatva pedig a "kiegészítő" megkülönböztetés még kevésbé értelmezhető.

Kétségtelen, hogy az új formák életre hívásához hozzátartoztak a "kiegészítő" tevékenységre utaló érvek is: adjanak többletterméket, nyújtsanak többletszolgáltatást, mégpedig elsősorban ott, ahova különböző okokból már nem terjed ki a nagy szervezetek

hatóköre. Kétségtelen az is, hogy a "minta" - kimondottan is - a mezőgazdaság volt, anélkül azonban, hogy a hivatkozás tulment volna a retorikán. A mezőgazdasági kis- és nagyüzem szerves egymáshoz kapcsolhatósága feltételeinek alkalmazhatóságát a népgazdaság más ágaira, különösen az iparra ugyanis komolyan sehol sem elemezték. A "kiegészítő" gazdaságra utalás viszont kezdetben a legkülönbözőbb felfogásuak számára tetete elfogadhatóvá az új törekvéseket. A csak a már járt út továbbfolytatását (s nem többet!) ígérő érvel sok berzenkedést lehetett lecsitítani. Ezt ugyanakkor határkőnek is tekinthették mindazok, akik nem kívánták a gazdasági mechanizmus mélyrehatóbb változását: az új kis szervezetek legfeljebb kiegészíthetik a megtervezetten működő, minden fő folyamatot továbbra is átfogó "fő" gazdaságot - szereptük ennyi lehet, s nem több.

Már a azonban nyilvánvaló, hogy a mezőgazdaságéhoz hasonló munkamegosztási folyamatnak az iparban s a népgazdaság más ágazataiban nincsenek meg a feltételei (a nagy szervezetekkel összekapcsolható kis tulajdon, a termelés "háznál levő" tárgyi adottságai, a piacra termelés tradíciói és tapasztalat stb.).

A mezőgazdaság, mint lehetséges minta illúziójával való leszámolás, a tulajdonviszonyok és a gazdasági tevékenységek szerinti világos különbségtétel, s vele a kis szervezetek gazdasági egyenrangúsítása (különös tekintettel a nagy szervezetek és az

állam paternalista viszonyára), mindennek ideológiai-politikai tisztázása a feltétele az állam gazdaság szabályozó tevékenységének is.

A társadalmi konszenzusok egyik érzékeny problémája a jövedelmkülönbségek léte, esetleges szélesedése. Kétségtelen, hogy a kis társasági formáknak nyújtott kedvezmények a gazdálkodás megkönnyítésével együtt megnövelték a többletjövedelemhez jutás esélyeit is. Mégpedig akkor, amikor a társadalom jelentős rétegeiben erős az ellenállás a nem az állami szektorból származó jövedelmek növekedésével s különösen a jelentős jövedelmkülönbségek kialakulásával szemben.¹⁶ Az, hogy ki mit tekint "jelentősnek", s kinek hol vannak a tűréshatárok, elsősorban attól függ, hogy ki milyen feltételek között jut jövedelemhez, s mennyihez. Bizonyos, hogy ha az emberek többségének nincs esélye a többletjövedelemre, s ráadásul stagnálnak vagy romlanak létfeltételei, akkor romlik a tűrőképesség, szélesül a tűrhetetlennek tekintett jövedelmek sávja. (A VGMK és szakcsoportok elleni, ma már szinte általánosan támadó közhangulatot tapasztalatom szerint elsősorban az esélyek egyenlőtlensége táplálja. A vállalatok többségénél ugyanis felülről jelölték ki az alakítható VGMK-kat - amelyek aztán megválogatták tagjaikat -, monopolizálva így a többletkereset lehetőségét is a kijelölt kisebbség számára.)

A közhangulatra esetleg csillapítóan ható tiltások, a visszalépések azonban legfeljebb csak az illegális gazdaságot aktivizálnák, s az ellenőrizhetetlen jövedelemszerzésnek kedveznének.

A társadalmi tűrőképességet is figyelembe vevő állami intézkedések több sikert ígérnek, ha az esélyesek köre bővül. Ennek feltételei csak a gazdasági reform sokirányú változtatásaival teremthetők meg: olyan gazdasági környezet létrehozásával, amelyben a kis és a nagy szervezetek számára vonzóvá és lehetővé válik sokféle gazdasági tevékenység, a jó ötletek értékesítése.

Ezzel együtt azonban szükségképpen átrendeződnek a korábban kialakult jövedelmi arányok is. (Ez a folyamat - elsősorban a gazdaságon kívül - már régen megkezdődött. A gazdaságban s különösen az iparban csak az utóbbi években kezd függetlenedni a beosztási hierarchiától, a valaha felülről lefelé arányosított jövedelmek jól áttekinthető skálájától a legnagyobb exportot bonyolító vállalatok vezetőinek, tsz-elnököknek és - bár a személyi jövedelemadóval szorosabban korlátozott keretben - a sikeres kisvállalkozások tagjainak jövedelme is.) A jövedelmkülönbségeket - amelyek mértékét mindig is az állam alakítja - annál jobban viselik az emberek, minél egyenlőbbek a saját esélyeik a nagyobb jövedelem megszerzésére. Ezért a jövedelemkorlátozásnál - aminek a technikáját már régen nagy biztonsággal kezeljük - fontosabbnak érzem a gazdasági tevé-

kenységgel legálisan elérhető, magasabb jövedelemhez jutás esélyeinek növelését a társadalom minden rétegében.

De mindez a jövő lehetősége. Ahhoz azonban, hogy a jövő szerencsésen alakuljon, felelősséggel kell figyelniünk a mai folyamatokat, a velük formálódó változásokat.

JEGYZETEK

- ¹ Mítoszok és valóság. Kisvállalkozások Magyarországon. Valóság, 1984/1. sz.
- ² A tipikus eset: "Éppen most folyik eljárás az egyik (építőipari) cég ellen, mert az áraiban 150 százaléknak tüntette fel a vállalati bruttó fedezetet (vagyis a nyereséggel növelt költségeit), miközben az csak 60 százalék volt." A tisztességes versenyért. Népszabadság, 1984. aug. 16.
- ³ Egy hír a sok közül: "A Budapesti Rendőrfőkapitányság gazdasági rendészete vesztegetés alapos gyanúja miatt eljárást indított dr. Tóth Tibor 39 éves jogtanácsos, budapesti lakos ellen. Tóth munkahelyén, a Nyergesújfalui Azbeszt-Cementipari Vállalat eternitgyárában 1983 tavaszától, beosztásával visszaélve, megrendelőitől a szükséges palamennyiségbeszerzésére körülbelül 70 ezer forintot kért és kapott." Népszabadság, 1984. aug. 17.
- ⁴ Az ide sorolt szervezetek köre - részben éppen a fogalmi tisztázatlanságok miatt - szűkíthető vagy tágítható. Az 1982. I. 1-től létrehozható új formák a következők: Társasági formák; a régebbi szabályozású, de ezúttal életre keltett Polgári Jogi Társaság; ennek speciális esetei az állami vállalat egységét bérlő PJT, továbbá az állami vállalat egységét szerződéssel üzemeltető PTJ; a Gazdasági Munkaközösség (GMK);

a Vállalati Gazdasági Munkaközösség (VGMK); és az ipari, szövetkezeti szakcsoport, Vállalati formák: kisvállalat, leányvállalat, kisszövetkezet.

5 "Széles értelemben vett második gazdaságon a munkavégző képességnek a gazdaság szocialista szektorán kívüli hasznosítási módjait, illetőleg a jövedelmek társadalmilag szervezett elosztáson kívüli újraelosztási folyamatainak összességét értjük". Gábor R. I. - Galasi P.: A "második" gazdaság. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1981. 17. old.

6 "Gyermeteg gondolat, hogy racionális és kapitalista korszakunkban erősebb volna a szerzési hajlam, mint más korokban volt. A modern kapitalistákat sem hatja át erősebb szerzési vágy, mint mondjuk egy keleti kereskedőt. Ráadásul a tiszta formában megnyilvánuló féktelen szerzési ösztön gazdasági szempontból merőben irracionális eredményekre vezetett: az olyan embereknek, mint Cortez és Pizarro - akikben talán a legnyilvánvalóbb formában öltött testet a fékevesztett szerzési vágy - a leghalványabb elképzelésük sem volt a racionális gazdálkodásról." A szerzés kapcsán kifejti: "... eredetileg két különböző magatartásforma élt elkülönítetlenül egymás mellett: befelé a tradicionális kötöttségek érvényesültek, a törzs, a nemzetség és a házközösség tagjait a kölcsönös könyörtületesség vallási köteleke fűzte egymáshoz, ami az ily módon egymáshoz tartozók körén belül kizárta a gátlástalan haszonszerzést, kifelé viszont gátlástalanul érvé-

nyesül a szerzési vágy, mivel minden idegen eredendően ellenségnek számított, akivel szemben bármi megengedhető. Másfajta morál érvényesült tehát a közösségen belül, és más volt a kivülállókkal szembeni viselkedés morálja. A fejlődés mármost abból indult ki, hogy az egyik oldalon a kalkulálhatóság behatolt a tradicionális szervezetekbe, és belülről kezdte ki a kölcsönös könyörtületesség régi vallási kötelékét. Amint egy családi közösségen belül megjelenik az elszámolás, amint megszűnik a szigorú értelemben vett kommunisztikus gazdálkodás ... vége a naiv könyörtületességnek és nincs ami fékezze a szerzési ösztönt. ... Ugyanakkor az a tény, hogy a szerzés elve bekerül a belgazdaságba. némileg mérsékli a gátlástalan nyereség-hajhászást. Az eredmény a szerzési ösztönnek mérsékelt játékeret biztosító szabályozott gazdaság." M. Weber: Gazdaságtörténet. Válogatott tanulmányok. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1979.

7 Bár éppen a közelmúlt tapasztalatai figyelmeztettek arra, hogy a gazdaságok alkalmazkodóképességében milyen nagy szerepe van az illegális gazdaság működésének, s mennyivel járulnak hozzá a gazdasági potenciák növekedéséhez, a kormányok - jellemző módon - csak a kieső adójövedelmekre érzékenyek. (Olaszországban például 6 millióra becsülik a "katakomba-gazdaságban" foglalkoztatottakat; Ausztriában pedig az árnyék-gazdaságnak tulajdonítják a nemzeti össztermék csaknem 10 százalékát.)

⁸ Idézi Zsigmond László: Claude-Henri de Saint-Simon. A XIX. század politikai gondolkodásának történetéből. Akadémiai Kiadó 1977. 142. old.

⁹ A PM a korábbi VGMK, szakcsoport, valamint a szerződéses egységek vizsgálatait követően a közelmúltban adta közre a GMK-k és a PJT-k 1983. évi általános ellenőrzésének valamint 252 cél- és témavizsgálatának tapasztalatait. Ebben módszeresen felsorolják a tapasztalt kisebb-nagyobb jogsértéseket. Végeredményben a vizsgált társaságok több mint felénél (54 százalék) az ellenőrzés lényegében mindent rendben talált ("megállapítás nélkül zárult"); 45 százaléknál pedig "jegyzőkönyv felvételével". A 747 elmarasztalt GMK közül 529-nél állapítottak meg adóhiányt (de 408-nál adótöbbletet!); a 99 elmarasztalt PJT közül 95-nél hiányt (és 37-nél többletet). Tájékoztató az önálló gazdasági munkaközösségeknél, a polgári jogi társaságoknál és a jogi személyű társaságoknál 1983. évben végzett vizsgálatok tapasztalatairól. PM Ellenőrzési Főigazgatóság, Belföldi Társaságok Csoportja, 1984. jul.

¹⁰ Koi Ferenc írja le egy kisiparos esetét, aki egy import-kiváltó terméket tudott volna készíteni; mégpedig az importcikk áránál sokkal olcsóbban. A terméken – az eddigi árhoz képest – 400 százalékos haszna lett volna. Attól félve, hogy ez tisztességtelen haszonnal minősülhet, inkább lemondott a termék gyártásáról. Dr. Koi Ferenc: Az önálló vállalkozások

főbb jellemzői napjainkban, különös tekintettel külgazdasági szereptükre. Szakdolgozat, MSZMP Politikai Főiskola Gazdaságpolitikai Tanszék, Külgazdasági Szak, 1984.

¹¹ Eszerint a tevékenység nem terjedhet ki a külkereskedeleme-re; tiltott 16 tevékenység (például a bányászat, biztosítás, ingatlanközvetítés stb.), további 13 tevékenységi terület pedig miniszteri, illetve tanácsi szakigazgatási engedélyhez kötött.

¹² A hiányjelenségeknek a közgazdászok figyelmét régen felkeltő, általános voltáról írja Kornai János: "... a hiányjelenségek egy része ... minden gazdasági rendszerben feltűnhet. Jó néhány közülük nem ismeretlen a fejlett tőkés országokban, vagy a nagy konjunkturális fellendülések idején, vagy pedig a háborúk alatt. Éppen mostanában éleződött ki az energiahiány számos tőkés országban. Hasonló nehézségek várhatók a jövőben is". Kornai J.: A hiány. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1980. 18. old.

¹³ E kérdés több vonatkozását tárgyalta Tardos Márton az 1984. évi AKADÉMIAI Napok keretében elhangzott "Magatartási normák a magyar társadalomban" című előadásában.

¹⁴ A Munkaügyi Kutató Intézetben Kovács Géza egy éven keresztül kísérte figyelemmel budapesti és vidéki VGMK-k működését.

¹⁵"1970 óta napjainkig az állami és a szövetkezeti vállalatok mezőgazdasági termelése nem egészen a kétszeresére növekedett. Ugyanebben az időben a nem-mezőgazdasági termelés az állami gazdaságokban a négyszeresére, a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben is a legfontosabb tevékenységgé vált az ipari termelés. Ez 1983-ban a nem-mezőgazdasági tevékenységnek már több mint a felét alkotta." Szabóné dr. Medgyesi Éva, Figyelő, 1984. aug. 2.

¹⁶A közvélemény persze sohasem mért egyforma mértékkel. A szerény jövedelműek közül is igen sokan bármekkora jövedelmet megengedhetőnek tekintenek például a szórakoztatóipar sztárjai esetében. A magasabb jövedelműek közül is sokan tudomásul veszik – bár nem szeretik – egyes orvos-szakmák magas jövedelmét. Általános elutasítás kíséri azonban a sikeres exporttermék hasznát élvező kisiparosét vagy GMK-ét akkor is, ha szabályszerűen keresték meg és adóztak utána.

KOVÁCH IMRE

A TÁRSADALOM RÉTEGZŐDÉSE ÉS A MEZŐGAZDASÁGI KISTERMELÉS

A második gazdaságnak, a résztvevők számát tekintve, legnagyobb területe a mezőgazdasági kistermelés. Kolosi Tamás legújabb adatokon alapuló becslése szerint az ország lakosságának háromnegyede vesz részt a második gazdaságban, s ezen belül több mint ötmillió fő a mezőgazdasági kistermelésben.* Ez a részvételi arány önmagában is indokolta, hogy a Társadalomtudományi Intézetben folyó rétegződéskutatásban arra is választ keressünk, hogy milyen összefüggések vannak a kistermelésben való részvétel és a társadalom egyenlőtlenségi rendszerében elfoglalt hely között, vannak-e olyan rétegek, amelyek a kistermelés által különülnek el a többitől, milyen strukturális meghatározói vannak a kistermelésnek. Jóllehet a mezőgazdasági kistermelésnek elsősorban a gazdaságban betöltött funkcióját szokás hangsúlyozni, s a tudományos elemzések is inkább a problémakör közgazdasági, gazdaságpolitikai összefüggéseit írták le, kutatásunkat elsősorban az inspirálta, hogy a kistermelést legalább annyira szociális, mint gazdasági jelentőségűnek tartjuk.

* Kolosi Tamás: Státusz és réteg. Társadalomtudományi Intézet
1984.

Magyar Szociológiai Társaság és
MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete

MUNKA, GAZDASÁG, TÁRSADALOM
(A Magyar Szociológiai Társaság 1984. évi egri vándorgyűlése)

Budapest 1985